

Ці та інші основоположні принципи знайшли своєрідне відображення в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», що прийнятий цього року з ініціативи Президента України В.Ф.Януковича.

Зокрема, стаття 10 Закону визначає засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері. Тут, серед іншого, йдеться про відродження духовних цінностей українського народу, забезпечення свободи совісті та віросповідання, створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовного простору, в центрі якого людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її духовних потреб.

Немає сумніву у тому, що Україна була, є і буде невід'ємною частиною Європи, активним учасником її культурного, релігійно-духовного життя.

Українська держава, послідовно дотримуючись загально визнаних міжнародним та вітчизняним законодавством принципів відокремлення Церкви від держави та невтручання у внутрішні справи релігійних організацій, всіляко сприяє налагодженню та поглибленню міжконфесійного порозуміння, опрацюванню ефективних механізмів його впровадження в суспільне життя. Наслідком цих системних заходів має стати зміцнення засадничих принципів громадянського суспільства, подолання міжконфесійних непорозумінь, утвердження віротерпимості та толерантності у суспільній свідомості.

Олександр САГАН

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ЯК БАЗОВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Невирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного права кожного громадянина на свободу переконань, фактично унеможливує подальший розвиток громадянського суспільства в Україні. Це тому, що сфера свободи релігії та переконань практично є однією із визначальних у загальному комплексі свобод людини.

Зазначена проблематика розглядається нами у двох площинах:

- що зроблено та робиться державними інституціями із забезпечення свободи совісті: сфера державно-церковних відносин, діяльність державних і незалежних засобів масової інформації, розвиток системи державної й недержавної освіти тощо;
- що зроблено і може бути зроблено самими Церквами чи релігійними напрямами для покращення ситуації із свободою совісті та релігії в країні, нормалізації суспільного життя в цій сфері.

Справа в тому, що, згідно Преамбули Декларації Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», «свобода релігії чи переконань повинна також сприяти досягненню цілей всезагального миру, соціальної справедливості і дружби між

народами і ліквідації ідеологій і практики колоніалізму і расової дискримінації».¹⁹⁹ Тобто експертам слід вийти за межі критики чи схвалення лише урядових дій, як це зроблено у «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права».²⁰⁰ Згадана нами Декларація ООН справедливо додає до відповідальних за дискримінацію на основі релігії і переконань, окрім «держави та інституцій», також і «групи осіб і окремих осіб» (ст. 2, §1).²⁰¹ Це дає нам право включити і Церкви та релігійні організації України у список відповідальних за побудову громадянського суспільства в країні. Нині актуалізоване наступне питання: чи готові клірики не просто вимагати у держави забезпечення толерантності, але й реально докладати значних зусиль для досягнення цих умов?

Утворення Української держави і введення в дію у 1991 р. Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» значно покращило ситуацію із свободою совісті та релігії в країні. Релігійні громади за своїм бажанням можуть отримати статус юридичної особи або ж діяти без цього статусу, організувати чи розширювати процес релігійного навчання і т.п. Можна сказати, що всі можливі свободи, визначені ст.6 Декларації ООН, в Україні на законодавчому рівні гарантовані. Закон дозволив локалізувати конфлікти на релігійній основі. Однак повністю уникнути порушень релігійної свободи в Україні не вдається. Ще залишаються рудименти минулого, коли місцева влада у регіонах вирішує релігійні питання з врахуванням лише своїх конфесійних уподобань, а не прерогативи Закону.

На жаль, особливо багато випадків порушень продовжують фіксуватися в Криму, Донецькій, Чернігівській, Одеській та деяких інших областях. Це стосується питань реєстрації нових громад і перереєстрації уже існуючих, повернення культових споруд і конфіскованого більшовицьким режимом церковного майна, забезпечення рівності в оренді приміщень тощо. Причому в останній рік спостерігається певний ріст правопорушень у сфері свободи совісті, особливо в питаннях рейдерського захоплення культових споруд, церковного майна тощо. І коли в попередні десятиріччя ці рудименти минулого сприймалися як неминучі в умовах переходу країни від тоталітарних до демократичних соціальних і духовних умов існування, то в наближенні третього десятка років незалежного державного існування зростання порушень у сфері свободи совісті та релігії викликає значну тривогу як у віруючих, так і в експертів з цих питань. В країні спостерігається значний відкат від демократичних цінностей – справа дійшла вже до установки пам'ятників тирану Сталіну та вивішування радянських прапорів (поки що, правда, на День Перемоги).

За цих умов особливо важливу роль відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), які мали б відійти від агітації і пропаганди та зайнятися різнобічним висвітленням й аналізом подій релігійного життя. Проте рівень підготовки журналістських кадрів у сфері розуміння релігійної специфіки продовжує залишатися низьким. Це особливо відчувається в тих регіонах країни, де авторам, зважаючи на об'єктивні чи суб'єктивні причини, важко абстрагуватися від своїх

199 Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений // Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций. – К., 1996.– С. 76.

200 Див.: Международный пакт о гражданских и политических правах // Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций. – К., 1996. – С. 73-74.

201 Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений. – С. 77.

конфесійних уподобань. Хоча принагідно відзначимо, що чинне законодавство достатньо повно регулює питання висвітлення у ЗМІ проблематики, пов'язаної із свободою совісті та релігії. Зокрема, закон України «Про інформацію» забороняє використовувати право на інформацію для розпалювання релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини (Ч.І, ст.46), забороняє без дозволу особи поширювати інформацію щодо її релігійних переконань (ст.47). Ці ж заборони є й у Законі «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні».

Але, на жаль, практична реалізація цих законів ще не є бездоганною. І в конфесійних, і в світських ЗМІ періодично з'являються статті, в яких злочинна поведінка деяких осіб пояснюється саме їх конфесійною належністю. Жорстокі вбивства (М.Солтис, який у США вбив шістьох своїх родичів – п'ятидесятників; А.Гримайло – заморив голодом двох дітей і матер та інші подібні випадки) мають значний суспільний резонанс саме через конфесійну належність вбивць, якщо, звичайно, мова йде про протестантські (харизматичні) чи нехристиянські напрями. Ці, часто неперевірені факти, що накладають тінь на всю Церкву чи релігійний напрям, як правило подаються на перших сторінках найбільш масових газет. Але коли злочинець православний чи католик, то їх конфесійна належність у ЗМІ взагалі не згадується. Незважаючи на це, жодних судових позовів проти журналістів Церкви не ініціюють, оскільки не хочуть привертати до події ще більше увагу суспільства. Не вживаються правовими інституціями також і визначених чинним законодавством заходи щодо тих ЗМІ та окремих авторів УПЦ МП, які дозволяють собі друкувати завідомо неправдиві статті про інші Церкви, відверто розпалюють міжрелігійну ворожнечу тощо.

В цьому аспекті важливим у проекції становлення в Україні громадянського суспільства є питання про роль самих конфесій у порушенні прав і релігійних свобод віруючих. Особливо це стосується тих Церков, які у тому чи іншому регіоні почувають себе релігійною більшістю і не бажають рахуватися з менш численними релігійними напрямками. В Україні нині існує кілька тенденцій з цього питання. Виділилися Церкви, які претендують на «особливий статус» в межах країни, зокрема це УПЦ МП та УПЦ КП. УГКЦ прагне відігравати роль релігійної доміанти у Західній Україні. Поглиблення цих тенденцій може призвести до значного ускладнення релігійного буття інших, менш численних релігійних напрямів в регіонах домінування названих Церков.

Особливо деструктивною протягом усіх двадцяти років незалежності є позиція УПЦ МП, окремі представники якої своїми заявами та акціями постійно викликають релігійне напруження в суспільстві. Варто тут згадати хоча б активне неприйняття свого часу (аж до прямого перешкодження) приїзду Папи Римського в Україну по запрошенню, до речі, державною інституцією. Майже три роки протидія Московського Патріархату в Україні перешкождала мільйонам віруючих-католиків України зустрітися із своїм духовним главою. В цьому ж контексті сприймаються й намагання «активістів» УПЦ МП перешкодити переїзду осідку Предстоятеля УГКЦ у Київ, нинішні дії представників цієї ж Церкви, а саме рейдерські захоплення храмів та приміщень інших Церков, намагання використати державні структури для вирішення власних комерційних питань тощо.

Зазначимо, що Державним комітетом України у справах релігій (з 2007 р. – Державним комітетом України у справах національностей та релігій), як визначеним законодавством державним органом у справах релігій, докладалися значні зусилля для утвердження у суспільстві міжцерковної злагоди. Зокрема, з ініціативи

Держкомрелігій була створена і довгий час існувала при ньому (нині – самостійне громадське утворення) Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Свій внесок у міжконфесійну злагоду внесла й міжвідомча Координаційна рада з питань нейтралізації негативних проявів у релігійному середовищі. Зокрема, з урахуванням рекомендацій ВРЦіРО, Координаційної ради та інших громадських інституцій, свого часу були підготовлені відповідно до норм і стандартів Ради Європи зміни до закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», багато з яких були прийняті Верховною Радою України.

Важливим етапом розбудови громадянського суспільства в Україні є проведення міжнародних та всеукраїнських конференцій, де представники Церков та громадських організацій, експерти мають можливість висловити свої думки з приводу певних проблемних питань релігійного життя, свободи переконань тощо. Серед таких міжнародних заходів виділимо щорічну конференцію із загальною назвою «Свобода совісті», що у 2011 р. вже в шістнадцяте проводиться Відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди Національної Академії наук України спільно із низкою українських та міжнародних інституцій. Щороку розглядається певний аспект цієї широкої проблематики: роль мас-медіа, школи і Церкви як суспільних факторів утвердження свободи совісті; природа і типи державно-церковних відносин; правовий статус релігійних меншин; міжрелігійний діалог як засіб толерантизації конфесійних відносин тощо. Зазначимо, що без цієї щорічної конференції нині вже важко уявити собі релігієзнавчий та правовий простір України.

Особливо слід відзначити у згаданому аспекті зусилля Центру релігійної інформації і свободи (ЦеРІС) та Міжнародної асоціації релігійної свободи (МАРС). Ці громадські інституції активно шукають нетрадиційні засоби пропаганди в Україні основних прав і свобод людини у сфері свободи совісті та переконань. Зокрема, вже понад десять років видруковується часопис «Релігійна панорама», в якому аналізується поточна інформація щодо буття релігійних напрямів в Україні та світі, надаються консультації з питань утвердження у суспільстві основних принципів свободи совісті тощо. Проводяться регіональні Дні релігійної свободи, спільні зустрічі представників різних Церков та релігійних напрямів, прес-конференції з актуальних проблем релігійного життя тощо. Останні кілька років достатньо активно у сфері утвердження свободи релігії проявив себе Інститут релігійної свободи. Спеціалізацією цієї громадської інституції є правові питання буття Церков та превентивна робота з кліриками з метою недопущення будь-яких порушень у сфері свободи совісті.

Нині в Україні нагальною є проблема розширення тих громадських структур, які реально, а не на словах, займаються утвердженням в суспільстві ідей громадянського суспільства, виховують молодь в душі релігійної терпимості. **Адже і через 20 років незалежності України ситуація із утвердженням основних прав і свобод віруючих ще не є незворотною.** Об'єктивно суспільство повністю ще не стало на шлях релігійної терпимості й не позбавилося дискримінації на основі релігії чи переконань. На наш погляд, безповоротність цієї ідеї існує поки що як мрія, до якої ми прагнемо. Про це свідчить навіть нинішня реакція (вірніше – відсутність гострої реакції) українського суспільства на ті грубі порушення у сфері свободи совісті та релігії, які відбуваються протягом останніх років. Або ж аналіз законопроектів, які подаються правлячою більшістю до Парламенту (намагання виділити якусь головну/традиційну Церкву, надати привілеї окремим Церквам,

внести обмеження в процес реєстрації всіх нових для країни релігійних напрямів тощо).

В Україні необхідне своєрідне моральне зростання суспільства, перетворення декларованих громадянським суспільством прав і свобод в органічний фактор життя людей. На жаль, загальний моральний стан пострадянського українського суспільства досі залишається складним і нині переживає загострення негативних тенденцій – аж до встановлення пам'ятників катам українського народу, організаторам голодоморів тощо. Такі тенденції прогресують, оскільки народ фактично й донині є жертвою маніпуляцій з боку як політичних, так і окремих релігійних діячів.

Що мається на увазі під негативними тенденціями в українському суспільстві? Незважаючи на певні економічні успіхи останніх років, нинішня українська суспільна ситуація більш ніж критична. Ми маємо просто катастрофічне падіння основних показників якості життя в країні. Це можна прослідкувати за багатьма факторами. Незадовільна демографічна ситуація – за останні двадцять років чисельність населення в країні зменшилася на 6 млн. (із 52 до 46 млн.). Окрім економічної еміграції, цьому сприяло зростання у вісім разів показника смертності людей працездатного віку, скорочення на п'ять років середньої тривалості життя, зростання майже на 40% кількості випадків самогубств. В останнє десятиріччя в країні помирає більше осіб, аніж народжується, а на кожні 100 пологів припадає понад сотню абортів.

Не краща ситуація також з базовими правами людини в Україні. Держдепартамент США у своїй щорічній доповіді за 2010 р. зазначив, що в Україні значно погіршилася ситуація у цій сфері.²⁰² Крім того, збільшується рівень захворюваності населення. Особливо небезпечними є так звані соціальні хвороби, зумовлені незадовільними умовами життя та катастрофічним станом екології. Наприклад, вже понад десятиріччя Україна перебуває в стані епідемії туберкульозу, а за темпами поширення СНІДу є лідером серед європейських країн. Причому більшість інфікованих – молодь.²⁰³ Все це відбувається на фоні надзвичайно низького рівня системи охорони здоров'я та недоступності для більшості населення медичного захисту. Потреби населення в медичних послугах ще десять років тому задовольнялися лише на 30%,²⁰⁴ а нині, у зв'язку із «реформуванням» медичної сфери (фактичне скорочення фінансування і закриття більшості сільських фельдшерських пунктів), ця цифра ще менша. Ці та інші факти свідчать про те, що **Українська держава фактично порушує права людини на життя.**

В Україні спостерігаються тенденції і гуманітарної кризи в суспільстві. Це проявляється в обмеженні доступу до освіти (10-20% дітей шкільного віку, в залежності від регіону, не навчаються), скороченні видання в Україні книг та підручників, обмеженні правового захисту населення (більшість населення не може скористатися послугами адвокатів, а значна частина рішень судів просто не виконуються).

Не будемо зупинятися на причинах такого становища в країні. Це надто

202 США критикують Україну за несоблюдение прав человека // for-ua.com/politics/2011/04/09/101557.html

203 Див.: Стан дотримання права людини на гідний рівень життя // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 3. – С. 8.

204 Там само. – С. 15.

широка проблема і вона характерна для багатьох країн пострадянського простору. Зупинимося лише на реакції Церков та релігійних організацій, що діють в Україні, на ці та інші фактори суспільного буття народу.

Тут ми повинні відповісти на питання: **Чи можуть релігійні організації очікувати толерантне ставлення до себе з боку суспільства, яке перестало поважати Життя в усіх його проявах?** На наш погляд, це два взаємопов'язані поняття. Виховуючи повагу до життя, особистості людини, Церква виховує і повагу до себе навіть у невіруючої людини.

Чи мають релігійні організації можливість в українському суспільстві впливати на моральний стан суспільства, сприяти реальному становленню у людей «психології громадянського суспільства»? Можна однозначно відповісти «так». Церква має в українському суспільстві найвищий серед усіх суспільних інституцій ступінь довіри. Так, за останні десять років довіра до Церкви в Україні не опускалася нижче 50%, і в лютому 2011 р. становить 67%.²⁰⁵ Цікаво, до Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Президента України довіра складає 18-30%, тобто у рази менша.²⁰⁶

Чи використовують нині Церкви в Україні цей величезний потенціал довіри для підвищення рівня толерантності в суспільстві? Для покращення якості життя народу? На наш погляд – далеко не повністю. Хоча слід визнати й значний поступ у багатьох питаннях. Так, якщо ще 10 років тому 20% віруючих вважали, що людина може розпоряджатися своїм життям на власний розсуд, а відтак має право і на самогубство,²⁰⁷ то у 2011 році таких серед усіх опитаних (віруючих та невіруючих) залишилося лише біля 2%.²⁰⁸

Спостерігається значний поступ у формуванні громадської думки щодо важливих питань, пов'язаних із життям людей: аборти, евтаназія, самогубства, боротьба із СНІДом, туберкульозом тощо. Окрім роботи державних інституцій, цьому сприяє й значна робота кліриків. Тут можна згадати: періодичні звернення ВРЦІРО щодо запобігання і профілактики СНІДу та туберкульозу; необхідності розвитку моральних засад суспільства відповідно до принципів релігійного вчення; порушення згаданої проблематики у церковних ЗМІ; проведення/участь віруючих у відповідних громадських акціях; діяльність хоспісів та церковних притулків для літніх та хворих тощо. Об'єктивно віруючі мають значно вищий рівень поваги до життя, порівняно з невіруючими (для них посягання на своє і чуже життя – гріх).

Відтак можна констатувати, що запитанність Церкви в Україні постійно зростає і вже виходить за межі суто релігійного поля. **Допомагаючи суспільству позбавитись залишків тоталітарного минулого, відстоюючи й захищаючи право людини на життя і свободи, Церква об'єктивно збільшує рівень толерантності в країні, сприяє становленню тут структур громадянського суспільства.** Більше

205 Див.: Релігійна панорама.– 2001. – №8-9. – С. 5-6; №10. – С.3-4; www.uceps.org/additional/analytical_report_NSD10_ukr.pdf. Дані за 2011 р.: соціологічне опитування Лабораторії законодавчих ініціатив та компанії TNS // life.pravda.com.ua/society/2011/03/10/74657 та ін.

206 Українці довіряють Церкві більше, ніж владі та армії // life.pravda.com.ua/society/2011/03/10/74657

207 Гуманітарні аспекти якості життя людини // Національна безпека і оборона. – 2001. – №3. – С. 19-25.

208 Як українці ставляться до сексменшин, абортів, самогубств, і т.д // blog.i.ua/user/3647436/606335/

того, створення громадянського суспільства, позбавленого будь-яких форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань неможливе без об'єднання зусиль Церкви, держави й громадських організацій.

Чи готові Церкви в Україні сприйняти виклик часу? Деякі із них роблять активні кроки в цьому напрямі. Зокрема, пам'ятною є заява Української Греко-Католицької Церкви (жовтень 2000 р.), в якій було засуджено факти «безкарного обкрадання народу». «Невиплата зарплати протягом останніх років стала узаконеним беззаконням, внаслідок якого більшість українського народу опинилася за межею виживання... Люди вмирають через відсутність коштів на лікування, від неякісного харчування...».²⁰⁹ Ця заява мала свого часу значний суспільний резонанс і по-новому поставила перед тодішньою владою проблему не виплати зарплат (ця проблема не зникла й нині – на початок березня 2011 р. заборгованість із виплат зарплат в Україні сягала 1,4 млрд. грн.). Багато робиться для виживання людей в сучасних українських реаліях протестантськими церквами, практичні всі з яких мають широкі соціальні програми. Однак представники найбільшої конфесії України – православної – нині витрачають свої зусилля переважно на зведення стосунків між собою та на утвердження якогось «особливого статусу в суспільстві». Від цього країна в цілому багато втрачає.

Що, на наш погляд, можуть зробити Церкви в Україні в справі становлення тут громадянського суспільства вже зараз?

– **Організувати спільні великі проекти для допомоги найбільш вразливим соціальним групам населення.** Багато Церков в Україні мають благодійницькі програми. Однак вони, у більшості своїй, є дріб'язковими, розглядаються ієрархією конфесій як частина місіонерської роботи. Більш актуальним є створення мережі центрів допомоги людям з особливими потребами (інваліди, розумово відсталі та інші), тих, які схильні до суїцидної поведінки (безробітні, хворі, люди у стресових ситуаціях) тощо.

– **Створювати у структурі Церков і релігійних організацій осередки релігійної толерантності (відділи, центри чи групи),** які працювали б із прихожанами в плані подолання міжконфесійної напруги між віруючими, роз'яснювали б міжнародні документи із свободи совісті.

– **Співпрацювати з державними службами зайнятості** у справі залучення безробітних до роботи у сиротинцях, притулках тощо.

– **Розробляти і впроваджувати широкі спільні програми із роботи з підлітками і молоддю,** зокрема з профілактики наркоманії, злочинності, пропаганди загальнолюдських цінностей тощо.

Висновки.

1. Українська держава нині багато зробила на шляху утвердження в країні міжнародного досвіду ліквідації всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії та переконань, що сприяє становленню тут структур громадянського суспільства. Прийнято необхідні Закони, що в цілому відповідають міжнародному досвіду у вирішенні релігійних проблем. Однак соціальна напруга і політична нестабільність, що вже 20 років залишаються атрибутами українського суспільства,

²⁰⁹ Звернення Синоду єпископів Київсько-Галицької митрополії УГКЦ до духовенства і мирян та усіх людей доброї волі 10 жовтня 2000 р. // Національна безпека і оборона.– 2001.– № 3. – С. 29.

не дають гарантії на незворотність досягнутих здобутків у сфері свободи совісті.

Виходом із цього становища є активний розвиток недержавних громадських церковних чи позаконфесійних/міжконфесійних інституцій у всій Україні, які б активно пропагували б позитивний міжнародний досвід у сфері свободи совісті та релігії.

2. Одним із ефективних шляхів покращення ситуації із утвердження в Україні положень міжнародних документів із релігійних свобод є активна позиція Церков в Україні. Вони повинні відкинути свої політичні амбіції та міжконфесійні претензії, відмовитися від спроб здобуття «особливого статусу», що передбачатиме ущемлення інших релігійних напрямів і течій. Більше того, Церкви у своїй структурі мали б створити спеціальні центри, які повинні займатися пропагандою міжнародної практики із релігійних свобод, сприяли б утвердженню цих свобод в українському суспільстві. Це дисциплінуватиме і самі Церкви, утримуватиме їх від нетолерантних дій. Адже не секрет, що деякі Церкви свободу совісті розуміють лише як свободу буття їхньої конфесії. Бажаючи потягнути «ковдру» свободи на себе, вони не турбуються, щодо становища інших конфесій. Таку психологію треба змінювати.

Микола НОВИЧЕНКО

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ В ЙОГО РЕАЛІЗЯХ І ПРОБЛЕМАХ

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 року. При вступі вона зобов'язалася дотримуватися всіх, визначених Статутом Ради Європи вимог і обов'язків, а саме плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав і свобод людини. Україна, як відомо, погодилася також виконати у визначені терміни ряд спеціальних зобов'язань, зафіксованих у Висновках Парламентської Асамблеї № 190 (1995).

В контексті питань, пов'язаних із забезпеченням свободи совісті та віросповідання, йшлося, зокрема, про подальше вдосконалення законодавчої бази в цій сфері, запровадження недискримінаційної системи реєстрації релігійних організацій, пошуку оптимальних шляхів для повернення релігійним інституціям церковного майна та деякі інші аспекти. Коротше кажучи, Україна, як рівноправний член Ради Європи, мала забезпечити повноцінну релігійну свободу.

Слід відзначити, що до виконання цього важливого завдання наша держава приступила ще до набуття своєї незалежності. Про це красномовно і переконливо говорить той факт, що одним із перших законів, прийнятих Верховною Радою України під № 4, був саме Закон „Про свободу совісті та релігійні організації”, датований 23 квітня 1991 року.

Цей закон, за висновками експертів Ради Європи, був визнаний одним з найдемократичніших і найпрогресивніших у посткомуністичному світі. Він не тільки проголошував відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а й рівність усіх релігійних організацій перед законом; право на існування релігійної організації в силу самого факту її створення, а також спрощений порядок